

LES NOSTRES BÈSTIES

Albert Rumbo i Soler

Quatre bestieses sobre les bèsties

Intentar aprofundir en el coneixement d'allò que tradicionalment hem denominat com a Bestiari Popular no és gens fàcil. Si el què pretenem és parlar de les primeres referències que en coneixem i la seva posterior evolució històrica ens trobarem davant de notícies confoses; lapses de temps amb buits importants; aparicions, desaparicions i reaparicions; i un seguit de problemes que, amb el material que coneixem actualment, se'ns presenten com irresolubles. Ara bé, si el què volem és tractar dels seus orígens més remots (aquells orígens que irremissiblement s'acaben perdent sempre en allò que de manera indefinida hom ha anomenat com "la llunyania del temps") la tasca esdevé pràcticament impossible.

Malgrat tot, però, hem cregut oportú fer una petita reflexió sobre tots els elements de bestiari popular que hem trobat documentats a Catalunya intentant partir dels seus possibles simbolismes originals. És a dir, coneixem amb relativa profunditat què va ser de tots aquests elements quan el Cristianisme els va adoptar, transformar i reutilitzar amb una funció clarament pedagògica, educativa i moralitzadora, però ens volem preguntar el perquè. Perquè els escollits foren uns i no els altres; quines virtuts i defectes personificaven aquests animals que la nova religió els aprofités; perquè passaren a formar part d'un determinat entremès i no d'un altre...

Creiem que el Cristianisme va aprofitar les característiques positives i/o negatives de cadascun d'aquests animals com a individu aïllat (talment com si es tractés de conformar una nova Arca de Noè) i que la complexitat que va adquirir la Processó del Corpus (sobretot a partir del segle XV) els va fer multiplicar en aquesta Processó. O sigui, que malgrat que en determinades Processons puguem trobar dues, tres o més Àligues o gairebé mitja dotzena de Dracs, la idea original era la presència d'un sol exemplar de cada que mostrés les seves virtuts i els seus defectes al conjunt de la població. Un sol exemplar, genèric, que participés en determinats quadres o entremesos responent sempre a un mateix simbolisme. Vaja, que si el Drac (genèric) representava el Mal, la presència d'aquest animal a la Processó del Corpus respon a aquesta idea; essent igual, en un primer moment, si es tracta del Drac que acompanya els Diables, del Drac de Sant Jordi o de qualsevol altra personatge d'aquesta espècie.

Resulta evident (potser no caldria ni esmentar-ho) que treballem únicament i exclusiva en l'ínestable terreny de les hipòtesis. Això comporta el fet que no disposem d'aquell sempre desitjat paper que ens pugui donar la raó, però, mancats com n'estem, aventurem quatre apunts sobre el possible origen de les nostres bèsties.

El Drac

A la cultura occidental, el Drac és, per excel·lència, el símbol del Mal i del Diable. Malgrat que a la Processó del Corpus el trobem relacionat diverses vegades amb l'entremès de l'Infern o de la lluita dels àngels fidels, encapçalats per Sant Miquel, contra els àngels rebels, capitanejats per Llucifer, la nostra religió posseeix molts d'altres passatges que podrien haver incorporat perfectament aquest animal de forma simbòlica.

Així, doncs, el Drac podria ser, per exemple, la convincent serp del Gènesi; aquella que, enroscada en l'arbre prohibit del Paradís, va provocar que els nostres despertadors sonin diàriament. Però també podria figurar la Serp antiga, el Drac de l'Apocalipsi representació de l'Anticrist. Posteriorment, el Drac podrà participar en molts passatges referits a diversos sants que vencen un monstre (representant el Mal de forma genèrica i imaginat habitualment com un Drac) i alliberen una població (representació també genèrica de la Cristiandat). Així el podem trobar formant part de les narracions de les vides i llegendes de Sant Jordi, Santa Margarida, Santa Marta (on el Mal genèric esdevé un Drac concret, la famosa Tarasca de Tarascó), Sant Bertran, etc.

Segurament, l'origen del Drac no és cap d'aquestes representacions i a la vegada ho són totes. Perquè l'origen del Drac no degué ser cap altre que no fos el Mal de forma genèrica. El Cristianisme agafa aquesta figura, li atorga (o millor dit, li torna a atorgar) aquest simbolisme i, a partir d'aleshores, cada cop que calgui representar el Mal o el Maligne, aquests agafaran forma de Drac. Aquest serà, iconogràficament, el significat del Drac.

El mateix que passa amb el Drac, segurament el més divulgat dels elements del nostre bestiari popular, succeeix amb molts d'altres animals. El seu origen degué ser simbòlic, genèric, i posteriorment, a còpia d'anar-lo veient en determinats entremesos o passatges, hom els acabà identificant de forma concreta. Vegem-ne uns quants exemples més.

L'Àliga

El cas de l'Àliga és, en el sentit que aquí ens ocupa, idèntic al del Drac. Hom la troba documentada diverses vegades (fins i tot en la mateixa Processó) i amb identificacions força diferents: representant Sant Joan Evangelista, participant en l'entremès de Sant Sebastià i àdhuc com a Àliga saltuària. Creiem que l'origen de l'Àliga també podria ser eminentment simbòlic, utilitzant-se després per a diverses escenificacions.

Tradicionalment s'ha identificat aquest animal amb la justícia, però l'Àliga també és la reina de les aus (motiu pel qual les nostres àligues van sempre coronades), la que vola més alt, i com a tal símbol de l'elevació i de l'esperit, identificada en moltes cultures amb el Sol. De totes les representacions que en coneixem, la més tradicional és la que ha acabat identificant aquest entremès amb Sant Joan Evangelista, conegut com l'Àliga de Patmos, illa grega on suposadament va escriure l'Apocalipsi. Sant Joan és considerat com l'evangelista de més elevació espiritual i hom ha volgut relacionar aquest fet amb la seva identificació amb l'Àliga, símbol, com ja hem comentat, de l'elevació.

Ara bé, no podria ser que el Cristianisme adaptés l'Àliga com a símbol de la justícia, del Sol i de l'elevació i que per aquest motiu fos l'entremès que desfilava just davant de la Custòdia? Si la seva representació fou originàriament la de l'evangelista Sant Joan no veiem el motiu pel qual aquest gaudia d'una posició de privilegi i la resta d'evangelistes no. El simbolisme originari que li atorguem aquí explicaria aquest fet. Davant la Custòdia representaria la mateixa elevació de la Sagrada Forma; una Sagrada Forma que en realitat és representació del Sol, la llum de la vida.

Val a dir també que moltes vegades l'Àliga és representada lluitant contra el serpent mític, símbol genèric del Mal. És, per definició, l'oposició al Drac.

El Bou i la Mulassa

A les Processons del Corpus també hi trobem més d'un Bou i d'una Mulassa. Deixant de banda les mules que es feien servir per tibar carros o les famoses roques o castells (cadafals mòbils amb representacions a sobre), les Mulasses processionals es troben relacionades habitualment, igual que els Bous, amb el quadre del Naixement de Crist. En aquest sentit, coincidim plenament amb la interpretació que d'aquests animals en fa Jan Grau quan afirma que "tant el bou com la mula són dos animals de concepció estèril que

justament per aquesta condició eren venerats en cultures antigues com a propiciadors de fertilitat". L'esmentat autor justifica la presència dels dos animals al quadre del Naixement perquè "a la seva manera, tant Sant Josep com Santa Maria eren estèrils i la seva gran virtut va ser tenir un fill, malgrat la seva impossibilitat, per tant pot ser que la presència de justament aquests dos animals domèstics i no uns altres, obeís a un fet simbòlic per ressaltar la meravella d'un naixement contra tota possibilitat".

En aquest sentit, el Bou i la Mula (Mulassa) s'haurien vinculat al Corpus partint d'aquest simbolisme d'esterilitat. Un simbolisme d'esterilitat que acaba emprant-se per simbolitzar tot el contrari: la fecunditat. A més, les nostres Mulasses, Mulaguites i Mulaferes (els tres noms apareixen a la documentació) justificarien el seu caràcter ferotge, llençant foc i perseguint la gent, per la seva actitud irrespectuosa en el mateix entremès, doncs mentre el Bou donava escalf al Nen Jesús, la Mula es menjava la palla del pessebre. Val a dir que si bé actualment diferenciem entre les Mulasses (tipus Reus, Solsona o Vilanova) i les Guites (tipus Berga), les representacions antigues semblen indicar que la forma de Guita o Mulaguita era la que podríem citar com a "original".

D'altra banda, el Bou també formaria part, com ja hem vist en parlar de l'Àliga, del Tetramorfos; representant Sant Lluc evangelista. Hi ha qui afirma que és així perquè el seu evangeli comença amb el naixement de Crist, la qual cosa el tornaria a relacionar amb aquest entremès processional.

La tossuderia també seria un simbolisme clar de la Mula, visible clarament en la somera d'en Balaam, en la Mula del quadre de Noè, on no es va poder esperar i just en sortir de l'Arca va mossegar la cua de la cabra (motiu pel qual aquesta es va quedar sense), i en el mateix Naixement, doncs la tossuderia li fa menjar-se la palla fent cas omís de les recomanacions de la Mare de Déu.

Els Cavallets

És l'únic dels entremesos animals que ens apareix en grup. Així com els altres animals festius figuren sempre com a únics representants de la seva espècie, el Cavall no ens apareix mai sol, sinó que sempre forma part d'un grup més o menys nombrós.

Bàsicament el trobem vinculat a l'entremès del martiri de Sant Sebastià i en una escenificació que la tradició ha acabat identificant com a lluita de moros i cristians però que en realitat mostra sempre una lluita contra els turcs. Cap entremès de Cavallets el trobem, en

un origen, citant els moros, sinó que sempre es refereix als turcs. Ambdues representacions relacionarien clarament aquesta utilització que en fa el Cristianisme amb el simbolisme del Cavall. D'antic, aquest animal, símbol de valentia i passió, és presagi de guerra (ja els romans l'havien vinculat al déu Mart), motiu pel qual resulta lògic que en el context del Corpus aparegui sempre en esdeveniments bèl·lics. La pluralitat de la seva presència resulta fàcilment explicable atenent a aquest simbolisme, doncs els Cavallets acaben conformant el què podríem definir com "la cavalleria de l'exèrcit".

El Lleó

El trobem documentat per primera vegada l'any 1424: "Sancta Maria Eypciacha e Zossimes ab lo lleó". Aquell mateix 1424, a la mateixa Processó del Corpus, hi figurava "lo lleó ab dues vestes d'homens salvatges ab barbes i caballeres". De fet, la presència d'homens salvatges acompanyant el Lleó la trobarem repetida diverses vegades; com a mínim fins el 1601. Fos com fos, però, la principal representació que d'aquest animal ha arribat fins a nosaltres té a veure amb el Tetramorfos, on simbolitza Sant Marc evangelista. Hi ha qui afirma que això és degut a que el seu Evangeli comença amb Sant Joan Baptista al desert (on hi ha lleons) o al fet que fou el primer bisbe d'Alexandria (on se suposa que també n'hi devia haver uns quants).

El Lleó representa el valor i la clemència i de la mateixa manera que l'Àliga és la reina de les aus, el Lleó ho és dels animals terrestres, motiu pel qual també va coronat. La noblesa i la virilitat provenen de la seva cabellera (qui sap si, per referències capil·lars, en un principi no figurava prop de Samsó a les Processons medievals) i hom també l'ha identificat de forma genèrica, basant-se sobretot en el seu caràcter reial, amb el Bestiari de Crist (qui sap si no en fou la seva representació processional en algun temps).

La Víbria, la Tarasca, La Cucafera i lo Marraco

Els tres primers són Dracs femenins. La Víbria solia sortir a les Processons al costat del Drac i hom afirma que el seu nou prové del llatí *viper viperus*; l'escurçó, entès com a animal verinos de forma genèrica. Algunes versions identifiquen la Víbria (documentada d'ençà del 1399) amb Drac de Sant Llorenç del Munt i d'altres amb el de Sant Jordi. Tant en el cas de la Víbria com en el de la Tarasca cal tenir en compte que són dos animals femenins, i que normalment les femelles de les espècies verinoses són considerades més perilloses que no els mascles.

Nosaltres considerem que aquests quatre elements tradicionals són simples Dracs batejats. És a dir, la Víbria, més estesa que els altres tres, deuria agafar el seu nom del llatí; la Cucafera, originària de Tortosa, seria el nom amb què el Drac (com a representació del Mal) seria conegut a la capital del Baix Ebre; i lo Marraco seria el nom que el Drac prendria a Lleida. El mateix passaria amb la Tarasca, filla de Leviatan i d'un escurçó gegant segons la tradició, que seria un Drac agafaria aquest nom; un nom que coincideix amb el de la població on el vencé Santa Marta: Tarascó. En aquest cas no sabem, com passa amb el Barça, si la bèstia agafa el nom del poble o el poble pren el de la bèstia. Aquests quatre casos serien simples personificacions del Drac.

També cal tenir en compte que el nom Tarasca es va popularitzar a Catalunya, referint-se a Dracs, Víbries, Mulasses, etc. sense diferenciar-los, amb l'arribada dels funcionaris castellans importats per Felip V després del Decret de Nova Planta.

El Basilisc

Només disposem d'una notícia que ens parli del Basilisc com a element del bestiari popular. L'any 1423, per celebrar l'arribada a Barcelona del rei Alfons el Magnànim, "vengueren-li davant lo pont molts entramesos, ço és, paradís, ifern, la basalís, lo fènichs, l'àliga e la processó de la Seu". El Basilisc és, segons els Bestiaris medievals, meitat gall i meitat serp, i, segons altres tradicions, com una espècie de sargantana-llimac. Neix del baf de l'ori i se'l pot trobar en tombes i llocs on hi ha tresors enterrats, els quals protegeix. Pot matar amb la mirada i cal evitar de mirar-lo als ulls.

El cert és que no hem aconseguit trobar cap simbolisme puntual (seguint la idea que hem anat exposant fins ara) que ens pugui relacionar el Basilisc amb alguna de les representacions processionals medievals que coneixem. No hem trobat cap passatge que s'hi adapti suficientment. Potser es va tractar del manteniment d'alguna tradició atàvica que, no adaptant-se als dogmes de la nova religió, va acabar desapareixent.

El Fènix

Del Fènix, a part de la cita ja esmentada, en coneixem alguna altra. D'entre elles destaca la del 1424 en què s'esmenta "lo fènix tot sol". Si s'incideix amb el fet que anava sol vol dir que abans devia anar acompanyat, completant segurament un entremès on aquest animal fabulós hi pogués encaixar. Les úniques possibilitats que ens

convencen són totes aquelles referides a la resurrecció. El Fènix és una animal que un cop mort i cremat pot renéixer de les seves pròpies cendres. No seria estrany, doncs, que aquesta bèstia figurés en alguna representació de la resurrecció de Llätzer, de la pròpia resurrecció de Crist o de la general que s'esdevindrà després del Judici Final.

L'Orifany

L'Orifany o Elefant només surt esmentat en una cita de Milà i Fontanals (1862) i no hem trobat cap document que ens confirmi la seva presència a la Processó del Corpus portat pels mestres de cases. Simbolitza la fortalesa i la saviesa i, cas d'haver desfilat a la Processó, referint-se a la saviesa podria haver participat en diversos quadres, entremesos o representacions. D'altra banda, Jan Grau comenta que si el portaven els mestres de cases podria ser símbol de fortalesa. Malgrat tot, però, la manca de dades fa que les hipòtesis resultin encara més dèbils que en els altres casos que hem vist fins ara.

L'Ós

Actualment només queden óssos festius, que sapiguem, a la ciutat de Solsona, on no són carcasses de cartró-pedra sinó quatre capgrossos que representen aquest animal. Símbol de la força, degué ser per això que a les antigues Processons del Corpus actuava, ajudat per la impunitat que atorga la màscara, com a element d'ordre. No creiem que participés en cap entremès concret, sinó que caldria relacionar-lo i emparentar-lo, per la tasca duta a terme, amb els homes salvatges, homes verds o homes del bosc que es preocupaven de mantenir l'ordre processional.

Quatre apunt finals

En aquest article, un forçosament breu estudi sobre algunes hipòtesis més o menys probables respecte els orígens llunyans del nostre bestiar popular, hem obviat elements actuals nascuts de la imaginació de les diverses poblacions i que res tenen a veure amb les antigues Processons del Corpus. Animals com l'Aranya de Begues, l'Elefanta d'Igualada, l'Estruç de Cornellà, el Mamut de Sant Vicenç dels Horts, la Mosca de L'Hospitalet de Llobregat, la Cabra de Reus, la històrica Fil·loxera de Sant Sadurní d'Anoia, la Garsa de Sant Feliu de Llobregat, el Camell de Molins de Rei, la cèlebre Pàjara de Terrassa, la tradicional Carpa Juanita de Vilanova i la Geltrú, i un cada cop més llarg etcètera de bèsties, animen actualment les nostres festes populars.

Com els humans, els animals tenen virtuts i defectes. D'antic, de molt antic, molts animals han estat plenament identificats amb les mateixes misèries i joies de la condició humana. En aquest sentit, l'Església no va fer res de nou: els va utilitzar per plasmar o representar aquests defectes i virtuts. I ho va fer sobretot en el context de la Processó del Corpus, la màxima mostra de teatralitat medieval. La conseqüència de tot plegat és que cada cop que hom havia de representar determinades condicions humanes les personificava en animals concrets. Uns animals que acabaren procreant dins la mateixa Processó, proliferant i multiplicant-se els de la mateixa espècie i, fins a cert punt, diversificant-se i especialitzant-se. D'aquesta manera, el Drac, probablement utilitzat en un principi com a representació genèrica del Mal, acaba acompanyant els diables rebels capitanejats per Llucifer mentre la Víbria acaba lluitant amb Sant Jordi, la Cucafera aterroritza Tortosa i lo Marraco Lleida. Tots quatre, en definitiva, són simples Dracs. Els animals representen una determinada virtut o un defecte concret i s'acabaren utilitzant, en la mateixa Processó, tantes vegades com fou necessari.

Albert Rumbo i Soler
Novembre del 2001